

'פינוי-פיצוי', הכפר א-סמרה, 1948-1951: סוגיה ביחסי מדינת ישראל והקהילה הבהאית

שי רוזן

הקדמה

מערכת היחסים בין מדינת ישראל לקהילה הבהאית המקומית ול'מרכז הבהאי העולמי' (Baha'i World Centre), מרכז ההנהגה העולמי של הדת הבהאית שמרכזו בחיפה היא פרשה מרתקת של יחסי השלטון עם קהילה דתית קטנה הנתונה לחסותו. בין היתר, מערכת יחסים זו באה לידי ביטוי בשאלת הבעלות על כמה שטחי קרקע בעלי חשיבות אסטרטגית והתיישבותית.

במאמר זה נסקור את התהליכים ואת האמצעים שמדינת ישראל נקטה כדי להעביר לבעלותה את הקרקעות שהיו בבעלות חברי הקהילה הבהאית בכפר א-סמרה שבעמק הירדן לאחר מלחמת העצמאות.

הבהאים בארץ ישראל 1868-1957

שורשיה של הדת הבהאית נעוצים בפלגים הקיצוניים של האסלאם השיעי שהתפתחו בעולם הערבי-איראני במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. בקרב כמה מהפלגים האלה התעוררה ציפייה משיחית לשובו של האמאם הנעלם, ומחשבי הקיצין חזו את שובו מקץ אלף שנים להיעלמותו בליל השמיני ברביע אל-אוול בשנת 260 להג'רה (ליל המעבר שבין שנת 873 לשנת 874 לסה"נ), ולכן ציפו להתגלותו במהלך שנת 1260 להג'רה (החופפת, פחות או יותר, לשנת 1844 לסה"נ).¹

* המאמר נכתב על בסיס עבודה סמינריונית שכתבתי במסגרת הקורס 'סוגיות במלחמת העצמאות' בהנחייתו של פרופ' יואב גלבר, במסגרת לימודי התואר השני באוניברסיטת חיפה. הנושא הנידון במאמר הוא חלק מעבודת מחקר לתואר שלישי של המחבר בנושא 'הנוכחות הבהאית בארץ ישראל 1819-1968'. העבודה נכתבת בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה בהנחיית פרופ' יוסי בן ארצי וד"ר סולי שהאזור. המחבר מבקש להודות לפרופ' יואב גלבר, לפרופ' יוסי בן ארצי ולד"ר סולי שהאזור על הארותיהם והערותיהם.

1 היות שבהיסטוריוגרפיה הבהאית מקובל להשתמש בלוח השנה האזרחי (פרט לתאריכי הולדתם של הבאב ובהא-אללה המצוינים לפי הלוח ההג'רי) השתמשנו בלוח זה גם במאמר זה.

על פי המסורת הבהאית, התגלה אלוהים לסייד עלי-מוחמד (1819-1850 לסה"נ) מהעיר שיראז ב־23 במאי 1844 ובישר לו שהוא 'האחד שהכול מצפים לו' [...].² סייד עלי-מוחמד כינה עצמו בתואר 'באב' (שער) ומיהר לרכז סביבו קבוצה של מאמינים שכינו את עצמם 'באבים', והחלו מטיפים לאמונה חדשה ברחבי איראן. פעולתם של ה'באבים' עוררה עליהם את חמת השלטונות, והם החלו לרדוף אותם. הוצאתו להורג של הבאב ב־19 ביולי 1850, ושל רוב ראשי התנועה הבאבית בשנים 1848-1852, סימנה, לכאורה, את סופה של התנועה. ואולם, מתוך החורבן קמו שני אחים צעירים והמשיכו את דרכו של הבאב. האחים, מירזא חוסיין-עלי נורי, שכינה עצמו בהא-אללה ('זוהר האל', 1817-1892), ומירזא יחיא נורי, שכוונה סבאח-י־אזל ('השחר הנצחי', 1831-1912), הצליחו ללכד סביבם את המאמינים ולחדש את פעילות הקהילה הבאבית. בשנת 1853, לאחר עימותים עם השלטונות האיראנים שבמהלכם נאסר בהא-אללה ושוחרר בסיוע המשלחת הדיפלומטית הרוסית שאביו ואחיו שירתו בה, גורש בהא-אללה לתחומי האימפריה העוסמאנית. בהא-אללה השתקע בבגדאד, ובמהרה הצטרפו אליו סבאח-י־אזל ובאבים נוספים. במהלך שהותם בבגדאד היו עימותים בין חסידיו של בהא-אללה לחסידיו של סבאח-י־אזל בשאלת יורשו הראוי של הבאב. בשנת 1863, לאחר שהשלטונות העוסמאניים הורו לבהא-אללה ולסבאח-י־אזל להתייצב באסתנבול, הכריז בהא-אללה לפני תומכיו, שכינו עצמם 'בהאים', על היותו 'מי שנבחר בידי אלוהים', על התנתקותו מהתנועה הבאבית ועל ייסודה של תנועה דתית חדשה. במהלך שהותם של בהא-אללה וסבאח-י־אזל באסתנבול ואחר כך באדריאנופול, הפכו הוויכוחים התאולוגיים בין הבהאים לחסידיו של סבאח-י־אזל, שכינו עצמם 'אזאליים', לעימותים פיזיים, וכדי להשקיט את האווירה, נדרשו השלטונות להתערב. השלטונות העוסמאניים החליטו לנקוט מדיניות של 'הפרד ומשול', ובשנת 1868 הגלו את סבאח-י־אזל וכמה ממאמיניו לפמגוסטה שבקפריסין, ואילו את בהא-אללה וכשבעים מבני משפחתו וחסידיו – לעכו שבארץ ישראל.³

בהוראת השלטונות העוסמאניים התיישבו בהא-אללה וחסידיו ב'קישלה' (קסרקטין) בחלקה המערבי של מצודת העיר עכו ונאסר עליהם ליצור קשר עם תושבי העיר. למרות הוראות הפירמאן של הסולטאן, התפתחו במהלך הזמן קשרים בין שליטי עכו לבהאים, וטיפין-טיפין הוסרו מעליהם ההגבלות השלטוניות. כך, למשל, בשנת

2 Mirza Habibullah Afnan, *The Genesis of the Babi-Bahai Faiths in Shiraz and Fars* (Leiden & Boston: Brill, 2008), 21.

3 על התפתחותה של התנועה הבאבית ועל התנועה הבהאית בראשיתה נכתב רבות. המקור שרוב החוקרים והכותבים הבהאים מסתמכים עליו הוא ספרו של נביל י־עאזם: Nabil-i-Azam, *The Dawn-Breakers, Nabil's Narrative of the Early Days of the Bahai Revelation* (Wilmette, Illinois: Bahai Publishing Trust, 1953).

1870 אושר לבהא-אללה לצאת מתחומי המצודה ולהתגורר בתוך העיר, ובשנת 1872 אושר לבהאים לרכוש בשבילו מבנה למגורים בשולי העיר.⁴ בעקבות עלייתו לשלטון של הסולטאן עבדול חמיד השני וקבלת החוקה העוסמאנית בשנת 1876, חוקה שהכירה בשוויון זכויותיהם של נתיני האימפריה,⁵ החלו הבהאים לרכוש שטחי אדמה סביב העיר עכו, במישור חוף, בגליל ובעמק הירדן התיכון.⁶ אחד השטחים הבולטים שרכשו הבהאים בסביבות העיר עכו היה אחוזת בהג'. האחוזת נרכשה בשנת 1879, ובהא-אללה התגורר בה עד לפטירתו בשנת 1892.

לאחר פטירתו של בהא-אללה טענו שניים מבניו, עבאס (1844-1921) ומוחמד-עלי (1852-1957), שהם זכאים לרשת את בהא-אללה ולהתמנות למנהיג הקהילה הבהאית. אף שרוב הקהילה הבהאית המקומית תמכה במוחמד-עלי וסברה שהוא יורשו הראוי של בהא-אללה, הצליח עבאס, שכינה את עצמו ‘עבד אל-בהא’, להפוך את עצמו למנהיגה הבלתי מעורער של הקהילה הבהאית העולמית. הצלחתו של עבד אל בהא נבעה בעיקר מאישיותו הכריזמטית, מהצלחתו בהפצת הדת הבהאית בעולם המערבי ובתת-היבשת ההודית ומהכרזתו שמוחמד-עלי ותומכיו הם ‘מפירי ברית’ (Covenant Breakers), הכרזה שבעקבותיה הם נודו מהקהילה.⁷ לעומתו היה מוחמד-

4 הבית נמצא כיום סמוך למגרש החנייה המערבי של עכו העתיקה. במקורו היה הבית שייך לעודה אל-חמאר, וכיום הבית הזה והבית הסמוך לו, שהיה שייך לאליאס עבוד, הם מתחם מקודש לבהאים ומוכר בשם ‘בית עבוד’.

5 כך, למשל, סעיף 8 בחוקה קבע ש’כל נתיני האימפריה, ללא יוצא מן הכלל, נקראים עת’מאנים, תהא דתם אשר תהא’, וסעיף 17 הוסיף ש’כל העת’מאנים שווים בפני החוק. לכולם מוקנות אותן זכויות ואותן חובות כלפי המדינה, ללא פגיעה בזכויותיהם בשל דתם’. נוסח החוק מתוך: חגי ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, יחידה 5 (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1988), 190.

6 על ההתיישבות הבהאית במרחב עכו ובעמק הירדן ראו: שי רוזן, “מעמק עכור לפתח תקווה” – המרחב הבהאי בארץ ישראל, 1868-1921 (עבודת גמר מחקרית, החוג ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה, 2011), 43-72, 104-116.

7 על פי התפיסה הבהאית, נכרתה ברית בין ‘התגלותו של האל’ (לנביאים) לקהל המאמינים. ברית זו מתקיימת בשתי רמות: ‘הברית הגדולה’ מציינת את המשכיות הנבואה, ואילו ‘הברית הקטנה’ – את יורשו המיידי של הנביא. ההכרזה שאדם או קבוצה הם ‘מפירי ברית’ מוציאה אותם מכלל המאמינים, ולכן אין לראות בהם פלג של הקהילה או זרם דתי-בהאי. לאורך ההיסטוריה הבהאית היו כמה אישים ותומכיהם שהוכרזו ‘מפירי ברית’ ונודו מקהילה. לתפיסת המחבר, יש לראות ב’מפירי הברית’ פלגים בהאים שפרשו מהזרם הבהאי העיקרי. על הברית בין בהא-אללה למאמיניו ראו: Adib Taherzadeh, *The Covenant of Bahá'u'lláh* (Oxford: George Ronald, 1972). על ‘הברית ומפירי הברית’, למשל, Moojan Momen, “The Covenant and Covenant-breaker”, in: <http://bahai-library.com>.

עלי אדם נחבא אל הכלים וחסר כריזמה, והוא לא הצליח לרכז את תומכיו לגוף אחד שיעמוד כנגד עבד אל-בהא וחסידיו.⁸

בין פעולותיו של עבד אל-בהא לביסוסה של הקהילה הבהאית בארץ ישראל יש לציין את הקמת מבנה הקבר של הבאב על מורדות הכרמל, את העברת המרכז הבהאי העולמי לחיפה, את הקמת הרובע הפרסי בעיר, את רכישת שטחי האדמה הגדולים באזור הכרמל ואת ייסודו של הכפר עדסייה בעמק הירדן – כפר שכל תושביו היו מהגרים בהאים מאיראן. כמו כן, פעל עבד אל-בהא רבות להפצת הדת הבהאית בעולם המערבי וערך שני מסעות גדולים לארצות המערב, בשנת 1911 ובשנים 1912-1913. מסעות אלו הגדילו את מספר המאמינים הבהאים, חיזקו את הקשר בין הקהילות הבהאיות בעולם והביאו להגברת זרם התרומות לקהילה הבהאית בארץ ישראל ולפיתוח המרחבים הבהאיים בחיפה ובעכו. בה בעת החל עבד אל-בהא למכור שטחי אדמה שהיו בבעלותו באום ג'וני לגופים היהודיים שהחלו להתיישב באזור.

עם תום מלחמת העולם הראשונה והחלת הממשל הצבאי הבריטי בארץ ישראל, התחזק הקשר בין עבד אל-בהא לשלטונות הבריטיים – הם ראו בו אדם רב-השפעה בצפון ארץ ישראל וגורם מרכזי בהשפעתן של הקהילות הבהאיות בהודו, באיראן ובארצות הברית על השלטונות בארצות האלה. בעקבות זאת החליטו הבריטים בשנת 1920 להעניק לעבד אל-בהא תואר אצולה ונעזרו בו רבות בנושאים מגוונים עד למותו בשנת 1921.

בצוואתו מינה עבד אל-בהא את נכדו שאוגי אפנדי רבאני (1897-1957) ליורשו ולמנהיג הקהילה הבהאית העולמית. שאוגי התמנה לכהונה הרמה בגיל צעיר והצליח בכוח אישיותו לאחד סביבו את רוב קהל המאמינים הבהאים ולנטרל מוקדי התנגדות מקומיים, ובהם חלק ניכר מבני משפחתו הקרובה, על ידי הכרזה עליהם 'מפירי ברית'. בו בזמן פעל שאוגי אפנדי להפוך את הדת הבהאית לדת עולמית והחל בהקמת המוסדות הבהאים שנועדו להנהיג את הדת הבהאית לאחר מותו ובביסוסם. כחלק ממאמציו החליט שאוגי אפנדי להקים את מרכזו של הדת הבהאית בארץ ישראל ולבנותו בחיפה, והחל בבניית מתחמים מקודשים וארכיון בהאי מפואר במורדות הכרמל.⁹

8 צאצאיו של מוחמד עלי וכמה מתומכיו מתגוררים עד היום (2014) בחיפה ובגליל המערבי. אף על פי שהם רואים בעצמם בהאים, הם אינם נחשבים בהאים בעיני 'המרכז הבהאי העולמי' – לפי תפיסת המרכז, רק צאצאיו של בהא-עלי נחשבים בהאים. ניסיונות שנערכו במהלך השנים כדי לאגדם לישות דתית אחת או למסגרת קהילתית מוכרת נכשלו מסיבות מגוונות, וכיום הם מחולקים לפי משפחות שהקשרים ביניהן רופפים.

9 פעולות אלו כללו רכישת קרקעות, הקמת גן זיכרון לבהאיה חאנום, אחותו של עבד אל-בהא, העברת קבריהם של בני משפחתו של בהא-אללה ועבד אל-בהא מעכו לחיפה, הקמת מבנה-העל מעל קבר הבאב וקבר עבד אל-בהא שלידו ('כיפת הזהב' בפי תושבי חיפה), הקמת מבנה 'גנוך הבהאים' ועוד.

לעומת הפיתוח הנמרץ של האתרים הבהאים בחיפה, החליט שאוגי אפנדי שאפשר לוותר על השטחים הבהאים בעמק הירדן, שחלקם היו בבעלות מתנגדיו, והחל במכירת אדמותיו באזור לגופים הציוניים, ובעיקר לקרן הקיימת לישראל. באותה עת נקלעו מתנגדיו של שאוגי אפנדי לקשיים כספיים עקב ניתוקם מזרם התרומות הבהאי, וגם הם החלו למכור את נכסיהם באזור. כך נמכרו שארית האדמות הבהאיות באום ג'וני, חלק מאדמות נוקייב, שטחי אדמה בהאיים בשולי העיירה סמאח ועוד. היישובים הבהאיים היחידים ששמרו על רוב שטחיהם היו הכפר א-סמרה, שבו נדון בהמשך המאמר, והכפר עדסייה, שבקבות הגדרת גבולות המנדט הבריטי נכלל בתחום עבר הירדן ונותק משאר יישובי הקהילה הבהאית במרחב.¹⁰

הקשר בין הקהילה הבהאית ליישוב היהודי

בחינה של מערכת היחסים בין הקהילה הבהאית ליישוב היהודי בארץ ישראל מראה שמערכת יחסים כזאת כלל לא התקיימה עד תחילת המאה העשרים. הניתוק בין שתי הקהילות נבע בעיקר מהריחוק הגיאוגרפי – הקהילה הבהאית ישבה במרחב עכו ובעמק הירדן, באזורים שלא הייתה בהם נוכחות יהודית בעלת משמעות עד תחילת המאה העשרים; ובחיפה התגוררו הבהאים בחלקה המערבי של העיר, ואילו היישוב היהודי התבסס בחלקה המזרחי.¹¹ גם גודלה של הקהילה הבהאית – כמה מאות מאמינים בלבד,¹² הקשר ההיסטורי שלהם לאסלאם; שפתם; רקעם התרבותי ותחומי העיסוק שלהם, שלא התאימו לצורכי היישוב היהודי, מנעו היווצרות קשרים בין שתי הקהילות.¹³

10 התושבים הבהאים בעדסייה המשיכו להתגורר בכפר עד שנות השישים של המאה העשרים, ועל פי עדותה של בת עדסייה, עזבו את הכפר לאחר מלחמת ששת הימים. ריאיון עם מאי אקטרקוארי, 12 במרס 2013.

11 על ראשית היישוב היהודי בחיפה במאה התשע-עשרה, ראו: אלכס כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים (ירושלים: יד בן צבי, תשכ"ז [1969]), 140-149. במפת מדרוך בדקר משנת 1910 אפשר לראות את ה-Square of the Persians (הרובע הפרסי, והכוונה למתחם המגורים הבהאי) במערב העיר, ואת ה-New Jewish Colony במזרח העיר.

12 הערכות מדברות על מאתיים עד ארבע מאות מאמינים בהאים לכל היותר. ראו למשל: רוזן, "מעמק עכור", 55.

13 הדבר בולט בהשוואה לקשרים בין היישוב היהודי לקהילות הגרמניות בארץ ישראל. קשרים אלו התפתחו על בסיס רקע תרבותי אירופי משותף ועל השירותים שסיפקו בני הקהילות הגרמניות ליישוב היהודי, ובעיקר להתיישבות 'החדשה' (המושבות החקלאיות והשכונות החדשות ביפו ובירושלים).

הקשר המתועד הראשון בין אנשי הקהילה הבהאית לאנשי היישוב היהודי נוצר בסביבות שנת 1888, כאשר המתיישבים היהודים כמושבה בני יהודה שברמת הגולן התחרו עם אחד המתיישבים הבהאים בנוקייב על רכישת חלק מאדמות הכפר ביר א-שגום.¹⁴ בהיעדר מקורות בנושא, לא ברור אם היה משא ומתן ישיר בין המתיישבים היהודים לאנשי נוקייב. מערכת יחסים עמוקה יותר נרקמה בסביבות שנת 1903, כאשר חיים מרגליות-קלוורסקי, נציג חברת יק"א (החברה היהודית להתיישבות), החל במשא ומתן עם בעלי הקרקע הבהאים של אום ג'וני על רכישת אדמותיהם. המשא ומתן ארך כמה שנים ובמהלכן, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נקנו חלק מהאדמות הבהאיות בכפר, ועליהן התיישבה קבוצת דגניה.¹⁵ היות שהמוסדות היהודיים רכשו רק חלק מאדמות הבהאים באום ג'וני, חיו חברי קבוצת דגניה סמוך לבעל הקרקעות הבהאי שהתגורר במקום. ראשוני דגניה הגדירו בזיכרונותיהם את היחסים בינם לבין בעלי הקרקע הבהאים 'ידידותיים', וכך הם כתבו:

יחסים טובים קיימו גם עם האפנדי בעל הקרקע. היה זה פרסי מכת הבהאים, אדם אצילי בגיל העמידה, רווק, נזיר ממשקאות חריפים. לאמיתו של דבר לא היו לו הכנסות גדולות מאחוזותו זו שנעבדה בפרימיטיביות ע"י האריסים. אף הוא גר בחושת-חומר, אך מרווחת יותר. לעתים היה מזמינו לכוס קפה, ואגב שיחה מגלה ידיעה בהווית העולם ומספר על עיקרי הדת הבהאית. בוסתן היה לו בבקעה קטנה, שהיה משקה אותו בדרך גרוויטציונית ממי הירדן, ובבוסתן עצי פרי ועצי נוי ופרחים ופנית-רחצה על שפת הירדן. גן-עדן. לפרקים היינו מזדמנים לשם, נהנים מן היופי ומן הפירות שהאפנדי מגיש לנו ביד רחבה.¹⁶

לאחר מלחמת העולם הראשונה מכר בעל האדמות הבהאי את קרקעותיו באום ג'וני לקק"ל (קרן קיימת לישראל), והקשר בין הבהאים בעמק הירדן למתיישבים היהודים שהתיישבו על אדמותיהם נותק.¹⁷

14 המקור מצוטט אצל צבי אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן (ירושלים: יד בן צבי, תשמ"ה [1985]), 80.

15 על רכישת הקרקע באום ג'וני ראו: רוזן, "מעמק עכור", 108-112.

16 קבוצת דגניה א', דרכה של דגניה – סיפור חמישים שנות הקבוצה (תל אביב: דבר, 1961), 21.

17 היישובים היהודיים שהוקמו על אדמות הבהאים באום ג'וני הם דגניה א', דגניה ב', בית זרע, אפיקים וחלק ממפעל החשמל בנהריים.

הקשר של הבהאים עם מוסדות היישוב היהודיים, ובעיקר עם קק"ל ועם חברת הכשרת היישוב, התחדש במהלך שנות השלושים של המאה העשרים, כאשר החלו המוסדות לרכוש קרקעות נוספות בעמק הירדן. באמצע שנות השלושים נרכשו חלק מאדמות הכפר נוקייב כדי להקים במקום את היישוב קדמת כנרת.¹⁸ ערב מלחמת העולם הראשונה נרכשו חלקות אדמה קטנות נוספות מבעלים בהאים באזור העיירה סמאח ונוצר קשר בין המתיישבים היהודים במסדה ובשער הגולן לתושבים הבהאים בכפר עדסייה, שעל גדתו המזרחית של הירמוך. קשר נוסף נוצר בין מתיישבי עין גב, שהתיישבו על אדמות קדמת כנרת, לבין המשפחות הבהאיות שישבו בכפר נוקייב. מערכת הקשרים בין שתי קבוצות האוכלוסייה היו, כדברי אנשי עין גב: 'תקינים [...] לפי דתם הליברלית-אוניברסאלית הם היו קרובים לנו הרבה יותר, אך מאידך היו נתונים בלחץ הערבים מסביב'.¹⁹ מלבד זאת יש עדויות על ביקורים שערכו תושבי היישובים היהודיים בעמק הירדן בכפרים הבהאים, ובעיקר בעדסייה.²⁰ ולעומת זאת, לא נמצאו עדויות לשיתופי פעולה כלכליים או ביטחוניים בין הקהילה הבהאית בעמק הירדן למתיישבים היהודים באזור או למוסדות יהודיים במרחב, כמו ארגון "ההגנה". לעומת מערכת היחסים הידירותית שהתפתחה בין התושבים הבהאים למתיישבים היהודיים החדשים, במערכת היחסים בין היישוב היהודי לאוכלוסייה הערבית ברחבי ארץ ישראל חלה הסלמה. בהיותו אמן על תפיסת עולם שוחרת שלום ומנהיג של קהילה קטנה שמצאה את עצמה בתווך שבין שני המחנות, בחר שאוגי אפנדי, מנהיג הקהילה הבהאית, לנקוט מדיניות ניטרלית בעימות היהודי-ערבי. עם זאת, שלא על פי עמדה ניטרלית זו, ראו הבהאים בחג' אמין אל-חוסייני, המופתי הירושלמי, ובתומכיו את האויבים הגדולים של הקהילה הבהאית, וכאשר החליט מוניב שאהיד, בן-דודו של שאוגי אפנדי, להינשא לבת משפחת חוסייני, הכריז עליו שאוגי אפנדי 'מפר ברית' ונידה אותו מהקהילה.²¹ בהסבירו לקהילות הבהאיות בעולם על נידויו של מוניב כתב שאוגי אפנדי:

מוניב שהאיד, נכדם של בהא-אללה ו'מלך המרטירים' [כינויו של מירזא מוחמד-חסן, שהוצא להורג באיראן על אמונתו בשנת 1879], התחתן על פי הטקסים המוסלמיים עם בתו של גולה פוליטי [מארץ

18 על ניסיון ההתיישבות בקדמת כנרת, ראו: יחיאל אלסר, "מקדמת כנרת לעין גב", קתדרה 79 (מארס 1996): 140-159.

19 מנדל נון, מדור 'טור המטיילים', 9 בפברואר 1979, ארכיון קיבוץ עין גב, מכל 2, תיק 33 א'.

20 ראיונות בעל-פה של המחבר עם יעל מצנר מקבוצת מסדה וצבי מור מקיבוץ עין-גב.

21 על פי האמונה הבהאית מותר לאמין בהאי להינשא למאמיני דתות אחרות בלא צורך בשינוי האמונה הדתית שלו.

ישראל] שהוא אחיינו של המופתי הירושלמי. זהו מעשה בוגדני של חבירה אל האויבים, והוא שווה בערכו להרשעת העולם הבהאי כולו.²²

בשנת 1947, כאשר הודיעה ממשלת בריטניה על כוונתה לסיים את שלטונה בארץ ישראל, החליט ארגון האומות המאוחדות לשלוח את אונסקו"פ (United Nations Special Committee on Palestine, 'הוועדה המיוחדת של האו"ם לענייני ארץ ישראל') לבחון את המצב הפוליטי בארץ ישראל ולהציע דרכים לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי. בין האישים שפגשו חברי הוועדה היו יהודים, ערבים, פקיד ממשל בריטים ומנהיגים דתיים, וגם שאוגי אפנדי, מנהיג הקהילה הבהאית, וגם הוא התבקש להציג את עמדתו בשאלת הסכסוך. במכתב לוועדה כתב שאוגי אפנדי:

האמונה הבהאית הינה אפוליטית ואיננו נוקטים צד בעימות הקשה בנושא עתידה של ארץ הקודש ותושביה ואיננו מביעים דעה או מציעים עצה בנוגע לעתידה הפוליטי של הארץ. מטרתנו היא להשכין שלום עולמי על פני תבל ושאיפתנו לראות את ניצחון הצדק בכל היבט של החברה האנושית, כולל ההיבט הפוליטי. היות שחלק ניכר ממוקירי הדת הם ממוצא יהודי או מוסלמי, איננו מעדיפים צד זה או אחר ואנחנו משתוקקים שישבו את ההדורים ביניהם לטובתם ההדדית ולטובת הארץ הזאת.²³

תכנית החלוקה של האו"ם שהוכרזה ב-29 בנובמבר 1947 פיצלה את הקהילה הבהאית הקטנה בארץ ישראל בין המדינה הערבית (הקהילה הבהאית בעכו) למדינה היהודית (הקהילה הבהאית בחיפה ובעמק הירדן). פיצול כפוי זה של הקהילה הבהאית ועמדתו הניטרלית של שאוגי אפנדי הביאו להמשך המדיניות הבהאית שלא לצדד בצד אחד או בצד אחר בעימות ושלא לסייע לאחד הצדדים. ככל שאפשר ללמוד מהמקורות, לא נעשו ניסיונות מצד אחד מהצדדים לרתום לעזרתו את הקהילה הבהאית הקטנה במספר חבריה וחסרת ההשפעה הדתית, הפוליטית והכלכלית.

משום שהיו נתונים בתווך בין שני הצדדים הלוחמים, החלו חלק מהמשפחות הבהאיות, בעיקר מקרב 'מפירי הברית', לעזוב את ארץ ישראל בדצמבר 1947, ורובן ברחו ללבנון. בין המשפחות שברחו אפשר לציין את משפחות איראני, ג'ראח, שאהיד

22 מכתב משאוּגִי אפנדי, 7 בנובמבר 1944, לקהילה הבהאית העולמית. פורסם ב: *Bahai News*, 172, December 1944 [התרגום שלי, ש"ר].

23 מכתב משאוּגִי אפנדי לוועדת אונסקו"פ [התרגום שלי, ש"ר]. לנוסח המלא של המכתב ראו: *Ruhiyyih Rabbani, The Priceless Pearl* (Rutland: Bahai Publishing, 2000), 287-288.

ושירזי.²⁴ שאר הבהאים, כמה עשרות, היו נאמנים לשאוגי אפנדי ונשארו בארץ ישראל.²⁵ שאוגי אפנדי עצמו ובני ביתו עזבו את הארץ ונסעו ללונדון בענייני הקהילה הבהאית העולמית בחודשים הראשונים של 1948.²⁶ מכיוון שרוב המשפחות הבהאיות עזבו את ארץ ישראל בשלבים הראשונים של המלחמה ומספרם של הבהאים שנשארו בארץ היה מועט, כמעט שלא נוצר מגע בין היישוב היהודי לקהילה הבהאית במהלך הקרבות. המגע הידוע היחידי בין יהודים לבהאים היה ב-27 במאי 1948, כאשר מחלקה מאנשי עין גב הורתה לבני המשפחה הבהאית ששכנה מדרום לקיבוץ לפנות מיד את בתיהם מנימוקים ביטחוניים. בתיאורם את הפינוי כתבו אנשי עין גב:

שני חברים נכנסו אל הפרסי והודיעו לו שעליו לפנות את המקום. התנגדותו הייתה סמלית בלבד. ניכר היה שממילא לא ניהא לו להישאר בחזית עם נשים וילדים [...] במשך שעה אחת ארזו את חפציהם וצעדו בשיירה לעבר המזח שלנו. במלחמה אין מקום לסנטימנטים. אך קשה היה לראות שיירה עלובה של שלושים נפש, חציים ילדים, הנעה לאור הירח הקלוש. למעשה היה זה גירוש.²⁷

עם שוך הקרבות בחיפה, כיבוש מרחב עכו והפסקת האש בגזרת עמק הירדן נוצר מצב חדש ביחסי המדינה היהודית הצעירה עם הקהילה הבהאית. רוב המשפחות הבהאיות בחיפה ברחו עם פרוץ הקרבות ואת בתיהן תפסו מתיישבים יהודים מקרב הלוחמים ומקרב העולים החדשים. אנשי הקהילה הבהאית במרחב עכו היו נתונים למשטר צבאי. תושביו הבהאים של עמק הירדן עזבו את בתיהם, אם מרצון ואם מכורח, ועקב המצב הביטחוני נאסרה עליהם השיבה לבתיהם, ואילו בני המשפחות הבהאיות שברחו מארץ ישראל לסוריה וללבנון התרכזו בביירות והחלו להפעיל לחצים על הקונסוליה האיראנית בעיר בדרישה להשיבם לבתיהם.²⁸

24 מכתב מצבי ספיר למשרד המיעוטים, 6 באוקטובר 1948, אמ"י (ארכיון מדינת ישראל, ירושלים), ג-19/310.

25 שם. רשימת הבהאים שנשארו בארץ מופיעה במכתבים מהקהילה הבהאית בחיפה למשרד המיעוטים: מכתב מ-9 בספטמבר 1948 ומכתב מ-24 לאוקטובר 1948, אמ"י, ג-1321/28.

26 מכתב ממושה יתח, מנהל סניף חיפה של משרד המיעוטים, להנהלת המשרד, 31 באוקטובר 1948; מכתב למשרד המיעוטים, ללא ציון שם הכותב והמכותב, 18 בנובמבר 1948, אמ"י, ג-1321/28.

27 דוד כרמון (עורך), עין גב במערכה – עדות הימים (תל אביב: הוצאת מערכות, תש"י [1950]), 71.

28 ריאיון עם נגר מוחמד עלי בהאי, נינתו של בהא-אללה, שהייתה אחת מהפליטים הבהאים בלבנון. הריאיון התקיים ב-9 בנובמבר 2010 בחיפה.

עם תום מלחמת העצמאות החלו קברניטי המדינה החדשה לבחון את נושא הנוכחות הבהאית במדינה ואת האפשרות להיעזר בבהאים כדי ליצור קשר עם ממשלת איראן. לכן פנה משרד המיעוטים בסתיו 1948 למוכתרי היישובים הסמוכים לקהילות הבהאיות בסדרה של שאלות, ובהן –

- א. האם נכון להניח שרוב הבהאים שהיו בארץ נשארו ולא ברחו;
- ב. מי הם נכבדי העדה וראשיה הנמצאים היום בארץ (שמות וכתובות מדויקים);
- ג. היש לכם קשר עם הנכבדים האלה או חלק מהם?;
- ד. האם חושבים אתם שאפשר לנצל בהאים לטיפול קשרים עם פרס?²⁹

תשובות הנמנעים עסקו בעיקר בשלושת הסעיפים הראשונים, אולם לאחר שיחה עם מזכיר העדה הבהאית בעיר כתב משה יתח, מנהל משרד המיעוטים בחיפה: 'תהיה אפשרות בעתיד לנצל את הבהאים למטרה זו [...] לעת עתה מחוסר קשר ותנועה בין הארץ ופרס כמעט אין מה לעשות בנדון זה'.³⁰

בסוף שנת 1948 נשלח לישראל עבאס סייגאל, נציג משרד החוץ האיראני, לשאת ולתת עם השלטונות הישראליים על החזרתם של הפליטים בעלי הנתינות האיראנית שברחו מארץ ישראל עקב המלחמה.³¹ נוסף על כך דרש סייגאל בשם ממשלת איראן שמדינת ישראל תחזיר לפליטים האיראנים את רכושם ותפצה אותם על נזקים שנגרמו להם בעקבות המלחמה.

שלא על פי מדיניותה הרשמית של מדינת ישראל להתנגד להחזרת הפליטים הערביים לתחומיה,³² הסכימה המדינה להשבת הפליטים האיראנים. צעד זה ביטא את התפיסה שהשבת הפליטים האלה היא גורם רב-חשיבות בעיצוב מערכת היחסים בין ישראל לאיראן. האינטרסים הישראליים במערכת יחסים זו היו, בין השאר: הכרת

29 מכתבים מגד מכנס, מנכ"ל משרד המיעוטים, לסניף חיפה של המשרד, למשה ונחוצקר מעין גב, צבי ספיר מעין המפרץ ואלישע סולץ, מושל נצרת, 30 בספטמבר 1948, אמ"י, ג-19/310.

30 מכתב ממושה יתח לגד מכנס במשרד המיעוטים, 31 באוקטובר 1948, אמ"י, ג-28/1321.
31 על פי הרשימה שהגיש סייגאל לממשלת ישראל, היו פליטים אלו ברובם שייכים לקהילה הבהאית או ל'מפירי הברית'. עוד כללה הרשימה כמה ערבים מוסלמים שהשיגו נתינות האיראנית בעקבות יחסיהם עם הקונסוליה האיראנית בירושלים. ראו כמה מכתבים העוסקים בפליטים האיראניים ובמעמדם: אמ"י, חצ-16/2567.

32 על מדיניות ישראל בנוגע לפליטים הערביים, ראו, למשל, בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949 (תל אביב: עם עובד, 1991), 184–212; יואב גלבר, קוממיות ונכבה (אור יהודה: הוצאת דביר, 2004), 281–310.

איראן במדינת ישראל, שיתוף פעולה בין-לאומי, סיוע בפעולות העלייה מעיראק, מעמדם האזרחי של יהודי איראן, אינטרסים כלכליים ותרבותיים ועוד.³³ על רקע נתונים אלו יש לבחון את פרשת הכפר א־סמרה ולעמוד על ייחודה.

ההתיישבות הבהאית בעמק הירדן ובכפר א־סמרה בשלהי המאה התשע-עשרה

פרשת ההתיישבות הבהאית בעמק הירדן ידועה ליודעי ח"ן בלבד, הן מקרב תושבי הארץ, הן מקרב המאמינים הבהאים בעולם כולו.³⁴ ראשיתה של ההתיישבות זו בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. לאחר עלייתו לשלטון עודד הסולטאן העוסמאני עבד אל-חמיד השני התיישבות של מיעוטים אתניים הנאמנים לשלטון בגבולות האימפריה במטרה לדחוק את שבטי הבדואים אל מחוץ לארץ הנושבת. במסגרת מדיניות זו, עודד הסולטאן התיישבות של בני עם האדיג'ה (הצ'רקסים) ברמת הגולן, בעבר הירדן, בגליל העליון ובגליל התחתון ובצפון מישור החוף.³⁵ התיישבות זו דחקה את שבטי הבדואים שהשליטו את מרותם על אזור רמת הגולן ועמק הירדן וגרמו לנטישת היישובים החקלאיים במרחב. בעקבות השיפור במצב הביטחוני באזור ולנוכח ההזדמנות לרכוש שטחי קרקע נרחבים במחיר מוזל, רכשו חברי הקהילה הבהאית שישבו עד אז בעכו חלק ניכר מאדמות הכפרים שבדרום-מזרח הכנרת. רכישות אלו התאפשרו גם בעקבות קבלת החוקה העוסמאנית שהכירה בבני המיעוטים הדתיים באימפריה למיניהם כנתינים עוסמאנים בעלי כל הזכויות והחובות.

בהיעדר מידע ברור באשר למוכרי הקרקע, אפשר לשער שהיו אלו אדמות שהשלטון העוסמאני הפקיע מבעליהן לאחר שלא עובדו במשך כמה שנים והציע אותן למכירה. שלא כמו התיישבות בני האדיג'ה שמילאה צרכים ביטחוניים-אימפריאליים, נעשתה מכירת האדמות לבהאים ולגורמים אחרים שהתיישבו במרחב משיקולים כלכליים בלבד.

על אדמות אלו הוקמו בשלהי המאה התשע-עשרה שלושה יישובים בבעלות בהאית: אום ג'וני, נוק'ייב וא־סמרה.³⁶ בעלי הקרקע הבהאים העיקריים היו בהא-

33 על מערכת היחסים בין איראן לישראל בשנים 1947-1957, ראו: אורי חכם, "יחסי איראן-ישראל בין השנים 1947-1957" (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1989).

34 על פרשת ההתיישבות הבהאית בעמק הירדן, ראו: רוזן, "מעמק עכור", 66-72, 104-116.

35 יישובי בני האדיג'ה ממערב לירדן היו ריחניה בגליל העליון, כפר כמא בגליל התחתון וח'רבת צ'רקס סמוך לחדרה.

36 בתחילת המאה העשרים רכשו הבהאים את אדמות הכפר עדסייה שמדרום לירמון, ובמקום התיישבו מהגרים בהאים מאיראן. כן ידוע על רכישות קרקע של הבהאים בכפרים אל-חמה וסאמח. על רכישות אלו, ראו: רוזן, "מעמק עכור", 113-116.

אללה, מייסדה של הדת הבהאית ונביאה, אחיו מירזא מוחמד קאלי ומירזא מוסא, ובנו של בהא-אללה עבאס אפנדי. רכישת הקרקעות נועדה ליצור עורף חקלאי וכלכלי לקהילה הבהאית בעכו. אפשר להניח שעקב מערכת הקשרים שהתפתחה בין הבהאים לקהילה הנוצרית בארץ ישראל, לא נעלמה מעיני הבהאים החשיבות שיוחסה לים כנרת ולנהר הירדן במסורת היהודית והנוצרית.³⁷ את המימון לרכישת הקרקע, שהיה 'סכום קטן, רק כמה מאות לירות',³⁸ גייס בהא-אללה מכמה תורמים בהאים שנענו לפנייתו. באגרת הפנייה לתורמים כתב בהא-אללה:

איננו מסרבים להטבות חומריות המקלות על ייסורינו. אך כל אחד מבני לווייתנו יכול להעיד שהמשפחה הקדושה שלנו מתעלה מעל הטבות חומריות כאלה. למרות זאת, בהיותנו כלואים בכלא זה, אנו מקבלים [באהבה] את הדברים שהכופרים מתעקשים למנוע מאתנו. אם אדם ירצה להקים, בשמנו, בניין העשוי זהב טהור או כסף, או מבנה המצופה באבני חן, בקשה זו תאושר בלי ספק. הוא יעשה מה שירצה ויצווה את שיחפוז [...] לכל המעוניין לתרום, לאורכה ורוחבה של הארץ הזאת קיימים מבנים מרשימים, ומומלץ להקדיש את השטחים הקדושים הצמודים לירדן וסביבתו לעבודת האל היחיד.³⁹

היישוב הראשון שבו רכשו הבהאים אדמות היה א-סמרה. על פי מסורת בהאית מקומית, נרכשו אדמות הכפר בשנת 1882.⁴⁰ מסורת זו מקבלת חיזוק ממאמר שפרסם גוטליב שומכר (Schumacher) בשנת 1887 בביטאון 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל' (Palestine Exploration Fund), ובו הוא מציין שבכפר א-סמרה שבנפת טבריה שלושים ושישה תושבים, מהם שלושים ושניים מוסלמים וארבעה פרסים (כלומר, בהאים).⁴¹ ציון הנוכחות הבהאית בא-סמרה בידי שומאכר בולטת על רקע

37 על מערכת הקשרים בין הבהאים לגרמנים, ראו: שי רוזן, "בין מזרח למערב – יחסי בהאים וגרמנים בחיפה ובעכו, 1868-1921", חיפה – ביטאון העמותה לתולדות חיפה 8 (2010): 13-18.

38 Lady Bloomfield, *The Chosen Highway* (Wilmette, Illinois: Baha'i Publishing Trust, 1956), 208.

39 Baha'u'llah, *Gleanings from the Writing of Baha'u'llah*, trans: Shoghi Effendi (Wilmette, Illinois: Baha'i Publishing Trust, 1971), 115.

40 מסמך בכתב ידו של יוסי פוגל, בו מצוין כי מקורו הוא צאלה ג'ראח וסוקר את תולדות התיישבות הבהאים בנוקייב. ארכיון עין גב, מכל 2, תיק 33 א', 1994.

41 Gottlieb Schumacher, "Population List of the Livá of Akka", in *Palestine Exploration Fund – Quarterly Statement for 1887* (London: Richard Bentley & Son), 167-191.

העובדה שהוא אינו מציין נוכחות בהאית ביישובים האחרים שהוא סוקר והייתה בהם נוכחות בהאית באותן השנים, כמו העיר עכו. יש להניח שהזכרתם של הבהאים בא-סמרה היא עדות לחשיבות הרבה שהייתה להם ביישוב הזה.

הכפר א-סמרה במחצית הראשונה של המאה העשרים

בשנים 1921-1923, במהלך הדיונים בין בריטניה לצרפת על תוואי קו הגבול שבין שטחי המנדט הצרפתי לשטחי המנדט הבריטי במרחב, דרשה בריטניה להחיל את המנדט הבריטי על שטחי הבהאים בעמק הירדן (שכוננו בפיהם ‘שטחי עבאס אפנדי’). דרישה זו והדרישה הצרפתית להחיל את המנדט הצרפתי על כל שטחי האמיר פערור ברמת הגולן, הביאה להחלטה משותפת, בריטית-צרפתית, לכלול את שטחי הבהאים בדרום-מזרח הכנרת בתחום המנדט הבריטי בארץ ישראל.⁴²

זאב וילנאי מציין שפירוש שמו של הכפר א-סמרה הוא ‘השחורה’. כנראה על שם אבני הבזלת השחורות.⁴³

על פי על פי מפקד האוכלוסין משנת 1931, מנה הכפר 237 תושבים, מהם 232 מוסלמים וחמישה בהאים.⁴⁴ ראוי לזכור שאת קרקעות הכפר עיבדו אריסים ערבים בפיקוח נציגי הבעלים הבהאים שהתגוררו בעכו וחפה, ולכן גדל מספר התושבים הערבים בכפר במהלך השנים, אך מספר התושבים הבהאים בו נשאר בלא שינוי.

בשנת 1942 החלה קק"ל לרכוש את קרקעות א-סמרה מבעליהם הבהאים. את הרכישה ניהל יוסף נחמני, והוא נימק את שיקוליו בקניית הקרקע בא-סמרה כך: ‘אדמת סמרה, מחוץ נימוקים אחרים הקובעים את חשיבות רכישת אדמה בארצנו, היא גם חשובה ע"ז שהיא מקשרת ומקרבת את אדמות נקייב הנדחות לנקודות יישובינו וע"י רכישתה אנו משלימים בהרבה את שליטתנו על חוף ים כנרת’.⁴⁵

42 על הפרשה, ראו למשל: גרעון ביגר, ארץ רבת גבולות (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2001), 135-152; משה ברור, גבולות ישראל – עבר, הווה, עתיד (תל אביב: יבנה, 1988), 106-119.

43 זאב וילנאי, מודריך ארץ ישראל: חיפה, העמקים והגליל (הוצאת תור, ארץ ישראל, תש"א 1941), 185.

44 א' מילס, מפקד האוכלוסים בפלשתינה (א"י) לשנת 1931 – תושבי הכפרים, הערים והיחידות האדמיניסטרטיביות (ירושלים: דפוס המנזר היווני ודפוס גולדברג, 1931), 84.

45 מכתב מיוסף נחמני ללשכה הראשית של הקק"ל, 13 בפברואר 1942, אצ"מ (ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים), קק"ל/5, 12533. את אדמות נוקייב רכשה בשנת 1934 חברת הכשרת היישוב בשביל חברת קדמת כנרת שתכננה להקים במקום יישוב. מסיבות מגוונות לא צלחה הקמת היישוב, ובשנת 1937 התיישבה באדמות באלה קבוצת ‘בתלם’ והקימה את קיבוץ עין גב. על קדמת כנרת ראו: יחיאל, אילסר, “מקדמת כנרת לעין גב”, קתדרה 79 (מארס 1996): 140-159.

יוסף נחמני מביא פרטים רבים על שטח הכפר וגבולותיו, וכך הוא כותב:

[גבולות הכפר:] צפון: מחוף הים הולך ישר עד הדרך של עירק ואדמת הטרשים של כפר חרב, דרום: מדרך הקסבה למטה לפסגת התללים של תאליב וסביב וישר דרומית של גל האבנים עד החרץ ישר לחוף הים, מזרח: מקו ראש ההר עד השביל המוביל לכפר שהוא דרומית של החאן, מערב חוף הים. השטח לפי הקושאן הוא 3,500 דונם [ו]השטח ע"פ מפה הוא 7,878 דונם.⁴⁶

השוואת שמות בעלי הקרקע שמהם רכשה קק"ל את אדמות א-סמרה לשושלת היוחסין של בהא-אללה ולרשימות המשפחות הבהאיות בארץ ישראל מעידה שכל אדמות א-סמרה היו בבעלות בהאית. כך, למשל, במכתב נוסף להנהלת קק"ל צירף נחמני רשימה של ארבעה-עשר בעלי הקרקע, מכמה סוגים של בעלות, שעיברו את האדמות כאדמות 'מושע' (אדמות המשותפות לכמה בעלים). בעלות הקרקע העיקריות היו בנותיו של עבד אל-בהא (עבאס אפנדי), טובה חאנוס (עבאס), רוחה חאנוס וזיאה חאנוס (אם כי, לכל אחת מהן היה שטח בגדול אחר). בעלים נוספים היו מוחמד עלי ובדיע-אללה, אחיו של עבד אל-בהא, ועוד תשעה בעלי קרקע.⁴⁷ על פי הערכותיו של יוסף נחמני, חמישים ושמונה אחוזים מהשטח היו אדמה מעובדת הראויה לחקלאות, וארבעים ושניים אחוזים – אדמת הרים.⁴⁸ אף על פי שהשטח היה בבעלות הבהאים, את רוב השטח עיברו אריסים ערבים, פרט לשני אריסים בהאים – גמיל ואמין איראני.⁴⁹ בשטחים גידלו בעיקר דגנים,

46 מכתב מיוסף נחמני להנהלה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, 2 בפברואר 1942, אצ"מ, קק"ל/5, 12533.

47 מכתב מיוסף נחמני ללשכה הראשית של קק"ל, 13 בפברואר 1942, אצ"מ, קק"ל/5, 12533. צאצאיו של בהא-אללה אלה נודו בכמה שלבים מהקהילה הבהאית לאחר ששאוגי אפנדי, ראש הקהילה הבהאית בשנים 1921-1957, הכריז עליהם 'מפירי ברית'. עקב נידויים, הופעל עליהם לחץ מצד הבהאים לעזוב את ארץ ישראל, וככל הנראה, זו הייתה הסיבה העיקרית לרצונם למכור את הקרקע. סיבה נוספת הייתה הצורך במקורות כספיים לפרנסה לאחר שנותקו ממערכת התרומות של הבהאים וממיסי המעשר שנהגו הבהאים להעלות לבני משפחתו של בהא-אללה. על כמה מהבעלים ראו: Ahang Rabbani, *The Genesis of the Bábí-Bahá'í Faiths in Shíráz and Fárs* (Leiden & Boston: Brill, 2008), 296-360.

48 מכתב מיוסף נחמני ללשכה הראשית של קק"ל, 13 בפברואר 1942, אצ"מ, קק"ל/5, 12533.

49 מכתב ממשרד הגליל של קק"ל ללשכה הראשית של הקק"ל, 11 בינואר 1948, אצ"מ, קק"ל/5, 16905.

והיו גם שטחי פרדסים, שלחין ומטעים. השטח הבנוי של הכפר היה עשירים ושלושה דונם.⁵⁰

בשנים 1942-1947 רכשה קק"ל כ-1,708 דונם משטח הכפר.⁵¹ על פי סקר הכפרים המנדטורי, היו בכפר בשנת 1945 כמאתיים ותשעים תושבים ערבים, בלא ציון דת.⁵² שטח הכפר הכולל היה 12,563 דונם. שטחי הכפר הנוספים היו בבעלות ערבית (6,912 דונם) ובבעלות ציבורית (3,943 דונם).⁵³

א-סמרה במלחמת העצמאות

עם פרוץ מלחמת העצמאות, ב-30 בנובמבר 1947, מנו תושבי הכפר א-סמרה 320-340 נפש, רובם ערבים בדואים מסוריה שעיבדו בארסות את שטחי הכפר.⁵⁴ תושבי הכפר נחשבו אדישים מבחינה פוליטית ונמנעו מלהשתתף במרד הערבי בשנים 1936-1939.⁵⁵

בתחילה נמנעו תושבי א-סמרה מלהשתתף בקרבות, אולם בעקבות נפילת טבריה בידי כוחות ההגנה ב-18 באפריל 1948 נותקו היישובים הערביים בעמק הירדן (ובהם עובדיה, מג'דל, סמאח, נוקייב וא-סמרה) מהיישוב הערבי בגליל, ובעקבות זאת החלו תושבי הכפרים האלה לנטוש את בתיהם.⁵⁶ תושבי א-סמרה עברו אל מעבר לגבול הסורי, ככל הנראה, ב-21 באפריל 1948.⁵⁷ גם בעליהם של אדמות א-סמרה

50 Sami Hadawi, *Village Statistics 1945, A Classification of Land Area Ownership in Palestine* (Beirut: Palestine liberation organization research center, 1970), 123,173.

51 שם, 123. על פי יוסף נחמני, השטח היהודי בכפר היה 1,781 דונם. ראו: מכתב ממשרד הגליל של הקק"ל ללשכה הראשית של הקק"ל, 11 בינואר 1948, אצ"מ, קק"ל/5, 16905.

52 Hadawi, *Village Statistics*, 73.

53 שם.

54 אסף אגין, "המערכה לבלימת הפלישה בעמק הירדן – מאי 1948" (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2001), 49 א'. אתר 'הנכבה בעברית' (<http://nakbainhebrew.org/index.php?id=77>) מציין 340 תושבים, אתר 'נכבה ברשת' (<http://nakba-online.tripod.com/InformationFrame.htm>) מציין 320 תושבים, ואילו אתר 'פלסטיין זוכרת' (<http://palestineremembered.com/Tiberias/al-Samra/Picture3088.html>) מציין 336 תושבים.

55 שם.

56 אגין, "המערכה", 70-71.

57 <http://palestineremembered.com/Tiberias/al-Samra/he/index.html> (נצפה ב-12 במאי 2009); דו"ח חטיבת גולני מציין ש-23 באפריל היה תאריך הנטישה, ראו: אגין, "המערכה", 72 ב'.

עזבו את חיפה ועברו ברובם ללבנון. כמה מהם יצאו לדמשק וכמה לאירופה.⁵⁸ ככל הנראה, הם עזבו עוד בטרם נכבשה העיר.

כדי ליצור רצף טריטוריאלי יהודי בין שער הגולן ומסדה – היישובים היהודיים המזרחיים ביותר בבקעת הירדן – לקיבוץ עין גב המבודד, הוחלט כבר בראשית אפריל 1948 להקים נקודת יישוב באזור הדוויר, מצפון מזרח לשער הגולן. אולם רק לאחר בריחת ערביי א-סמרה הוחלט על התיישבות של קבוצת 'מעגן' בשטחו של הכפר, מלבד ההתיישבות בדוויר. יום העלייה לקרקע נקבע ליום ראשון, 16 במאי 1948.⁵⁹ ואולם, בבוקר ה-15 במאי 1948 החלה הפלישה הסורית לעמק הירדן, ולאחר ארבעה ימי קרבות הצליח הכוח הסורי להשתלט על השטח שבין קיבוץ עין גב לאזור גוש הדגניות. הסורים הטרידו את קיבוץ עין גב אך לא כבשו אותו. לעומת זאת, הם הצליחו להשתלט על היישובים מסדה ושער הגולן, לאחר שתושביהם נסוגו מהם, וכן על העיירה סאמח, ולהסיג את חיילי חטיבת 'גולני' ממשטרת סאמח.

בלימת הכוח הסורי בדגניה ב-20 במאי והדיפתו משער הגולן ומסדה ב-23 בחודש הביאה לייצוב קו שנמשך מדגניה לשער הגולן ומסדה. מדרום וממערב לקו זה הייתה השליטה בשטח בידי הכוחות היהודיים, ואילו ממזרח ומצפון לו היה השטח בשליטת הכוחות הסוריים.

העברת הדגש בצבא הסורי מניסיון הבקעה בגזרת עמק הירדן לכיוון גזרת גשר בנות יעקב והמושבה משמר הירדן, הביאה להקלה בלחץ הסורי בעמק הירדן, ובסופו של דבר, צומצמה שליטת הסורים לשטח שממזרח לצמח, עד לאזור קיבוץ עין גב. שטח זה היה נצור ברוב ימי המלחמה, והקשר עמו נשמר בדרך הים. השליטה הסורית בשטח א-סמרה ובסביבותיה הביאה את תושבי הכפר לחזור לשטחם בחסות הצבא הסורי, ועם תום המלחמה הוערך מספר התושבים הערבים באזור א-סמרה וחרבת תאופיק בכמה עשרות.

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה היה האחרון בסדרת ההסכמים שנחתמו בין ישראל לשכנותיה. שליח האו"ם פולקה ברנדוט (Bernadotte) רצה לסיים את הסכסוך ולהגיע להסכם שלום בין ישראל לשכנותיה, אולם מחליפו, ד"ר ראלף באנץ'

58 בארכיון העיר חיפה נמצא צילום של כתבה מעיתון באנגלית המתארת את שובם של הבהאים לארץ ישראל מלבנון לאחר המלחמה. בתיק אין ציון של שם העיתון ושל תאריך פרסום הכתבה. כמו כן, כמה תיקים באמ"י: ג-52/300, ג-1321/28, ג-310/19, ג-310/20 ואחרים, כוללים תכתובת מקיפה העוסקת בשובם של הפליטים הבהאים לישראל לאחר המלחמה.

59 אגין, "המערכה", 106.

(Bunche), העדיף להגיע בשלב הראשון להסכם שביתת נשק רשמי ולהשאיר את הדיון בהסכמי השלום לשלב מאוחר יותר. וכך, ב-5 באפריל 1949 החל משא ומתן בין מדינת ישראל לסוריה, שהסתיים ב-20 ביולי.⁶⁰ הדיונים בין ישראל לסוריה עסקו בכמה תחומים, אולם הנושא העיקרי בדיונים היה מיקומו של קו שביתת הנשק. ישראל טענה שיש לקבוע את קו שביתת הנשק על פי קו הגבול הבין-לאומי בין סוריה לארץ ישראל שנקבע בשנות העשרים.⁶¹ לעומת זאת, הסורים טענו שמכיוון שההסכם הוא הסכם צבאי ולא הסכם מדיני, על קו שביתת הנשק לשמר את קווי ההפוגה שנקבעו במהלך המלחמה. משמעותה העיקרית של הטענה הסורית הייתה שיש לקבוע את קו שביתת הנשק בכמה נקודות לאורכו, ממערב לגבול הבין-לאומי.

הפתרון שנקבע לבסוף היה שמקומות שבהם קווי ההפוגה וקו הגבול הבין-לאומי חופפים, יהיה הגבול הבין-לאומי קו שביתת הנשק, ואילו במקומות שבהם אין חפיפה בין קו הגבול הבין-לאומי לקווי ההפוגה, יהיה השטח שבין שני הקווים שטח מפורז. בפועל נקבעו שלושה שטחים מפורזים: השטח המפורז הצפוני השתרע בגזרת הבניאס, מדרום לתל עזיאת; השטח המפורז התיכון היה בצורת משולש שבמרכזו המושבה משמר הירדן, והוא המשיך ברצועה צרה עד שפך הירדן לכנרת; ואילו השטח המפורז הדרומי השתרע מאזור הכפר נוקייב בצפון עד אזור העיירה צמח בדרום.

בהסכם שביתת הנשק נקבע שבשטח המפורז 'תהיה אסורה לחלוטין מציאותם של כוחות מזוינים של שני הצדדים ושום פעולה של כוחות צבאיים למחצה לא תורשה בו'.⁶² בעניין התיישבות וביטחון בשטחים המפורזים נקבע ש'ישוב ראש ועדת שביתת הנשק המעורבת יהיה מיופה כוח להרשות את חזרתם של אזרחים לכפרים וליישובים באזור המפורז ואת העסקתם של שוטרים אזרחיים במספר מוגבל שיגויסו במקום לצרכי ביטחון פנימי'.⁶³

60 על המשא ומתן להסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב, ראו, למשל, שמואל כהן-שני, *בנעליים מאובקות ובעניבה – המהלכים הצבאיים והמדיניים לסיומה של מלחמת העצמאות* (תל אביב: מערכות, 2002). על המשא ומתן עם סוריה, ראו בהרחבה: אריה שלו, *שיתוף פעולה בצל עימות – משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה, 1949-1955* (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון, 1989); Nissim Bar-Yaacov, *The Israel-Syrian Armistice: Problems of Implementation, 1949-1966* (Jerusalem: Magnes, 1967).

61 קו הגבול נקבע בהסכם בין צרפת לבריטניה בשנת 1922. כאמור, בתגובה לדרישת הצרפתים שכל שטחי האמיר פת'ור ברמת הגולן יכללו בשטח המנדט הצרפתי, דרשו הבריטים ששטחי הבהאים בעמק הירדן יהיו בתחום הבריטי. כך קבעה הנוכחות הבהאית במרחב עמק הירדן את גבולות ארץ ישראל המנדטורית. על כך, ראו, למשל, משה ברור, *גבולות ישראל* (תל אביב: יבנה, 1988), 109-119.

62 הסכם שביתת הנשק בין ישראל וסוריה, אמ"י, גל-17112/2. ההסכם מופיע גם אצל שלו, *שיתוף פעולה*, 349-358.

63 שם.

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה אושר ונחתם ב-20 ביולי 1949 ונכנס לתוקפו מיד. ואולם, עוד בטרם נחתם ההסכם היה ברור שיש צורך לקבוע במהירות עובדות בשטח, ובמיוחד בשטח המפורז הדרומי. ערב חתימת ההסכם, ב-11 ביולי 1949, שלח שר החוץ של ישראל משה שרת מכתב לשר הביטחון דוד בן גוריון, ובו כתב:

בהנחה שהמו"מ הממושך על שביתת נשק עם סוריה יגיע השבוע לסיומו והסכם ייחתם. יש הכרח דחוף בביצוע כמה פעולות יישוביות שתבצרנה את מעמדנו העובדתי באזור עין גב וצמח מבחינת ההתאחזות [וכך במקור] והביטחון. תכנית הפעולות האלה כוללת, לפי חוות דעתם של יודעי דבר: (א). העלאת גוף התיישבותי למחנה חיל הספר בצמח לשם השתלטות על הכפר כולו והשטח שמסביב. (ב). היאחזות בסמרה. (ג). רכישת שטח מסוים מבעליו הפרסים מדרום לעין גב לשם מניעת דריסת רגל זרה באותו מקום. (ד). סידורים מסוימים עם ערבים אשר בהתאם להסכם שביתת הנשק יחזרו או הזכאים לחזור למקומות מגוריהם הקודמים. את כל הפעולות האלה יש לבצע במהירות הגדולה ביותר. בחלקן עוד לפני חתימת ההסכם ובחלקן מיד לאחר החתימה. הדבר מחייב: (א). הוראה לכל הנוגעים בדבר לראות בכל פעולה המכוונת לביצוע מעמדנו באזור עין גב וצמח עניין של דחיפות ממדרגה ראשונה הדוחה כל עניין אחר. (ב). הסכמה מצדך לראות ברכישת האחוזה הפרסית עניין יוצא מן הכלל והודע לקרן הקיימת כי מותר לה וחובה עליה לגאול את השטח הזה. (ג). הקצבת הסכומים הדרושים לביצוע כל סעיפי התכנית, אם מתוך תקציב הביטחון או על פי הקצבה מיוחדת של האוצר.⁶⁴

במכתב זה הציג שרת את שלושת הנושאים שיעמדו במרכז דיוננו: התיישבות, רכישת קרקעות מידי הבעלים הבהאים וסידורים מיוחדים עם הערבים שהתגוררו באזורים האלה במטרה לקבוע את מעמדה של מדינת ישראל באזורים האלה.

ההתיישבות באזור א-סמרה

כבר באפריל 1948 נידונה בקק"ל שאלת הקמת יישובים על האדמות שכבשו הכוחות היהודיים במהלך הקרבות.⁶⁵ במהלך הדיונים הוחלט להבדיל בין –

64 העתק מכתב משר החוץ לשר הביטחון, 14 ביולי 1949, אמ"י, גל-17112/2.

65 דיון ראשון התקיים ב-21 באפריל 1948. ראו: עליות כיבוש, 21 באפריל 1948, אצ"מ, S-15, 9602.

(א). עליות היאחזות (ב). עליות כיבוש. הראשונות מיועדות להיות יישובים משקיים-חקלאיים [...] השניות באות תחילה לשם כיבוש עמדות מבחינת מגננה וקביעת חזקה על הקרקע [...] עליות היאחזות מחייבות קשר של קבע בין הגוף ההתיישבותי לבין מקום העלייה [...] לעומתן עליות כיבוש יכולות להיעשות ע"י פלוגות צבא.⁶⁶ הכפר א-סמרה נכלל ברשימת עליות הכיבוש, וההיאחזות בו נועדה ל'חזוק עמדתנו על הגבול'.⁶⁷

כפי שהוזכר קודם, לאחר בריחת ערביי א-סמרה הוחלט על התיישבות של קבוצת מעגן בשטחו של הכפר, נוסף על ההתיישבות בדוויר. ערב חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה, דחק משה שרת, שר החוץ, במשרד הביטחון ליישב במהירות האפשרית את א-סמרה.⁶⁸ ולכן שלושה שבועות אחר כך, ב-7 באוגוסט 1949, בהצעה לדיון בנושא העליות לקרקע הוצע שלא-סמרה תעלה קבוצת תל חי שהייתה שייכת ל'חבר הקבוצות'.⁶⁹ ההחלטה הסופית על יישובם של חברי תל חי התקבלה במחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית ב-23 באוגוסט 1949.⁷⁰

עוד באותו יום הוקם היישוב, היישוב העצמאי הראשון של הנח"ל, מדרום לקיבוץ עין גב, שבו שהה גרעין תל חי. על העלייה לקרקע נכתב בעיתון 'דבר':

עם לילה החלה ההיאחזות, ובמשך יום אחד צצה הנקודה. עין גב הפכה לאם בישראל: מתוכה גדל ומתוכה יצא לעצמאות הגרעין החדש [...] בשעה היעודה הפליגו הסירות מלאות [בחברי הגרעין] רוננים ודרוכים [...] אך העיר הבוקר וכבר הבחנת את העמל המאורגן ואת פירותיו, עמודים הוצבו, יתדות נתקעו, חוטים נמתחו, עפר נשפך, פה רצפה כבר מתחילה וכאן צץ כותל ראשון, וכבר השני נישא להתחבר אליו. הצריפים צומחים, החפירות מתפתלות והולכות. הכל קורנים משמחה [...]!⁷¹

חברי הגרעין היו ברובם חברי תנועת 'הבונים' מהונגריה שהגיעו לארץ כמעפילים והוכשרו בחברת נוער בכפר גלעדי. חברי הגרעין גויסו לחטיבת הנח"ל ולאחר טירונות

- 66 עליות על קרקע (הצעה), 12 במאי 1948, אצ"מ, S-15, 9602.
 67 עליות כיבוש, 21 באפריל 1948, אצ"מ, S-15, 9602.
 68 המכתב צוטט בחלק הקודם. ראו הערה 64.
 69 הצעה לביצוע העליות, 7 באוגוסט 1949, אצ"מ, S-15, 9579.
 70 הצעה לביצוע העליות, 23 באוגוסט 1949, אצ"מ, S-15, 9579. קבוצת מעגן התיישבה ב-8 ביולי 1949 במחנה חיל הספר ליד העיירה צמח והקימה את קיבוץ מעגן.
 71 כתבה ב'דבר' מ-4 בספטמבר 1949, בחתימת א"ד. מצוטטת בתוך יאיר דואר, לנו המגל הוא חרב (רמת אפעל: יד טבנקין, 1992), 241.

עברו כגרעין הכשרה וכתגבורת לעין גב, ושם הצטרפו אליהם חברי גרעין של 'הבונים' מרומניה שהתחנכו באפיקים.⁷²

היות שלא היה אפשר להתיישב בתחום הכפר א-סמרה, כיוון שהיה בשליטה סורית באותו הזמן, נקודת ההתיישבות הראשונה של חברי תל חי הייתה בשולי השטחים הדרומיים של קיבוץ עין גב, כארבעה ק"מ מדרום לעין גב וכשלושה ק"מ מצפון לכפר א-סמרה.⁷³ שמו של היישוב נקבע ל'האון' – קבוצת עובדים להתיישבות שיתופית'.

עלייתו של הגרעין להתיישבות בשטח המפורז גרר מיד תלונה סורית לוועדת שביתת הנשק הישראלית-סורית. הדיון נערך בישיבה השישית של הוועדה, ב-5 בספטמבר, ובה התקבלה ברוב קולות ההחלטה ש'היישוב הקיים עתה כ-4 ק"מ דרומית לעין גב מהווה הפרה של שביתת הנשק'.⁷⁴ בפירוט ההחלטה נכתב ש'קיומה של הגדר הצבאית מסביב ליישוב הוא הפרת הסכם שביתת הנשק. קיומן של תעלות קשר הוא הפרת ההסכם הנ"ל. עצם קיום הנקודה, גם כאשר יסירו את הגדר ויחסמו את התעלות, הוא הפרת ההסכם'.⁷⁵

הנציגות הישראלית לוועדת שביתת הנשק ניהלה משא ומתן עם גנרל ריילי (Riley), ראש מטה משקיפי האו"ם, והבהירה לו שמדינת ישראל מסרבת לפנות יישובים, גם אם הדבר יהיה כרוך בביטול ההסכם. בעקבות זאת, לחץ ריילי על הסורים להסכים ש'יש זכות לקנות אדמה בשטח המפורז, לבנות בתים וכדומה'.⁷⁶

במסגרת הדיונים בוועדת שביתת הנשק, שעסקו, בין היתר, בפניו הכוחות הסוריים מגזרת משמר הירדן, החליטה מדינת ישראל להעביר את קיבוץ האון ממקומו הראשון, באמצע הדרך בין עין גב לא-סמרה, לנקודת הקבע הצמודה לכפר א-סמרה מצפון. מטרתה של החלטה זו הייתה לעשות מחווה של רצון טוב בתגובה לדרישת האו"ם והסורים לפינוי נקודת ההתיישבות הזמנית, כדי לדרוש מהאו"ם ומהסורים את סיום פרשת פינוי אזור משמר הירדן.

בישיבה התשיעית של ועדת שביתת הנשק, ב-6 באוקטובר, הודיעה מדינת ישראל לוועדת שביתת הנשק ש'נהרס את שבע העמדות הקבועות, נפנה את גדר התיל

72 שם.

73 על פי זיכרונותיו של מאיר ק', חבר קיבוץ עין גב שהיה מפקד היישוב החדש של גרעין תל חי, הייתה נקודת ההתיישבות הראשונה על יד 'וואדי פיט' [שנקרא] על שם קצין בריטי שהותקף שם בשנים הראשונות של עין גב, בשנות השלושים'. מתוך "אנו נהיה הראשונים", דף לחבר 256, 2 במאי 1995, ארכיון ירח פארן (קיבוץ האון). זיהויו המדויק של המקום אינו ברור.

74 מצוטט אצל שלו, שיתוף פעולה, 129.

75 דואר, לנו המגל, 242.

76 דו"ח מאת משה דיין, מובא כנספח ז' אצל שלו, שיתוף פעולה, 362-364.

והחפירות, ואת שלושת הצריפים.⁷⁷ כעבור יומיים, ב-8 באוקטובר, הורה הרמטכ"ל שיש 'להוריד את הנקודה החדשה ולהעבירה אל מקומה הקבועה בסמרה'.⁷⁸ האו"ם קיבל את ההחלטה להעביר את היישוב ממקומו הראשון לא-סמרה, ולמרות תלונות סוריות, גם ממשלת סוריה קיבלה אותה, משום שלא רצתה לבטל את הסכם שביתת הנשק. את הסיבות העיקריות לאישור היישוב החדש סיכם משה דיין:

- (א). החלטת ממשלתנו לא לסגת מתפיסתנו ע"ד סטטוס השטח המפורז גם אם יביא הדבר לביטול ההסכם.
- (ב). החלטת ממשלת סוריה (החלטה הנובעת ממעמדה הבינלאומי הרופף עתה ואשר שיערוננו מראש) — לא לפוצץ את ההסכם גם אם יצטרכו הם לוותר על תפיסתם אודות הסטטוס בשטח המפורז.
- (ג). רצונו של ריילי לא להופיע בפני האו"ם כמי שהיה אחראי לפיצוץ ההסכם [...]
- (ה). חכירתנו את מרבית שטח סמרה, דבר שהפך את הכפר העיקרי באזור זה מערבי לישראלי.⁷⁹

רכישת אדמות א-סמרה לאחר מלחמת העצמאות

ערב העלייה לקרקע של קיבוץ האון, ב-23 באוגוסט 1949, דיווח יוסף נחמני, ראש משרד קק"ל בטבריה, שבא-סמרה יש לקק"ל 2,087 דונם, מלבד 3,537 דונם אדמות ממשלה.⁸⁰ חלק מהאדמות, כ-1,700 דונם, נרכשו עוד לפני המלחמה, ואילו יתרת הקרקע נרכשה ב-31 במארס 1949 ממרים מאג'ד א-דין איראני.⁸¹ ככל הנראה, היות שלא היה ברור מה תהיה עמדת האו"ם בעניין רכישת הקרקעות בשטחים המפורזים ובשל בעיות במשא ומתן על רכישת האדמות עם הבהאים, החליטה ממשלת ישראל לשאת ולתת בשלב הראשון על חכירת האדמה בא-סמרה. מכיוון שחלק ניכר מהקרקעות בא-סמרה היו בבעלותה של טובה חאנום (עבאס), את המשא והמתן העיקרי ניהלו המוסדות עם בנה סוהיל אפנאן ועם אשתו רוחי. לפני המלחמה התגוררו השניים בחיפה. הם עזבו את הארץ במהלך המלחמה, ועם שובם

77 שלו, שם, 129.

78 שם, שם.

79 דו"ח מאת משה דיין, מובא כנספח ז' אצל שלו, שיתוף פעולה, 362-364. מדובר בשטחי הכפר א-סמרה שקק"ל טרם רכשה.

80 האזור המפורז — סיכום (מתוך מכתב של יוסף נחמני), 23 באוגוסט 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 227.

81 שטר מכר על קניית האדמות, 29 במארס 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 13.

גילו שאת דירתם ברחוב הגפן 3 בחיפה תפסו מתיישבים אחרים. משום כך הציב סוהיל אפנאן את החזרת דירתו בחיפה כתנאי להחזרת אדמותיה של אמו בא-סמרה. ב-20 בספטמבר 1949 כתב יהושע פלמון ממשרד ראש הממשלה, ליעקב ברגמן, הממונה על מחוז חיפה במשרד המיעוטים:

[היות] [...] ורצוננו להשתלט במידה המכסימלית על השטח המפורז, אנו זקוקים מאוד להשיג אצל הנ"ל [סוהיל אפנאן] חוזה חכירה על אדמתו. הוא חתם חוזה כזה בראשי תיבות ומתנה את החתימה המלאה בהחזרת דירתו בחיפה. הקרן הקיימת לישראל, שהיא המעוניינת בחוזה הנ"ל, מוכנה לשלם פיצויים המתקבלים על הדעת, לאלה שגרים עכשיו בדירה הנ"ל.⁸²

בד בבד התברר שגם בהאים אחרים שנשאו ונתנו על החזרת אדמותיהם לקק"ל, דרשו לקבל בחזרה את דירותיהם שנתפסו בהיעדרם מהארץ, וקק"ל נאלצה לשלם כ-5,200 ל"י כדי ליישב את המפונים מדירות הבהאים במקומות אחרים. את החלק העיקרי מסכום זה, 3,000 ל"י, שילם משרד החוץ, ושאר הסכום נועד לרדת מדמי חכירת הקרקע ששילמה קק"ל לסוהיל אפנאן.⁸³

לתפקיד הנושא והנותן הראשי עם הבהאים מונה טדי קולק, חבר קיבוץ עין גב ואיש משרד ראש הממשלה, והוא שחתם ב-4 באוקטובר 1949 על הסכם חכירה לשלוש שנים עם רוחי וסוהיל אפנאן, באי כוחה של טובה עבאס, ועם מירזה האדי שיראזי.⁸⁴ גודל השטח המוחזר עמד על 4,630 דונם, ומחיר החכירה עמד על 5,370.5 ל"י.⁸⁵

בהסכם עם סוהיל אפנאן נקבע שחלק מסכום החכירה, 1,000 ל"י, ישולם במטבע זר לחשבון הבנק של סוהיל אפנאן בשוויץ. בשל האיסור על הוצאת מטבע זר מהארץ בשנים ההן, נאלצו גורמים רבים להתערב כדי לאפשר את העברת הכספים הזאת. בין המעורבים היו משה דיין, אלוף פיקוד דרום, שבתפקידו הקודם היה אחראי על ועדות שביתת הנשק.⁸⁶

82 מכתב מפלמון לברגמן, 20 בספטמבר 1949, אמ"י, גל-17038/31.

83 מכתב מיוסף נחמני ללשכה המרכזית של הקק"ל, 4 באוקטובר 1949; מכתב מטדי קולק ללשכה המרכזית של קק"ל המפרט את תשלומי הפיצויים למשפחות המפונים מדירות הבהאים בחיפה, 12 בפברואר 1950, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

84 כמה הסכמים עם מירזא האדי שירזי, סוהיל ורוחה אפנאן, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

85 מכתב, ללא שם השולח, ללשכה המרכזית של קק"ל, 7 באוקטובר 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

86 מכתב ממשה דיין למפקח על מטבע החוץ, 30 בנובמבר 1949, אמ"י, גל-17112/2. בתיק יש תכתובת נרחבת בנושא שאינה מפורטת כאן.

שאלת המימון של משרד החוץ את יישובם של הבהאים בחיפה העסיקה את הנהלת משרד החוץ, ויהושפט הרכבי, קצין הקישור בין משרד החוץ לצה"ל, פנה לכמה גורמים, ובעיקר למשרד ראש הממשלה ולמשרד הביטחון, כדי שידאגו להחזיר למשרד החוץ את הכסף שהשקיע.⁸⁷

במארס 1950 נחתם הסכם חכירה על שטחים נוספים בא-סמרה עם סוֹחִיה סמנדר ואמין מוחמד עלי בהאי.⁸⁸ בעקבות חכירה זו נחקרו עוד אדמות בא-סמרה והוחל במשא ומתן לרכישתם של כל שטחי הבהאיים בכפר. רכישתם של האדמות התאפשרה לאחר שנמצאו מקורות כספיים להשלמת הרכישה, נפתרו בעיות העברת הכספים במטבע זר למוכרים והושגה הסכמה שבשתיקה לרכישה מצד ועדת הנשק הישראלית-סורית. הקנייה המתועדת הראשונה היא מ־12 באוקטובר 1950,⁸⁹ ובעקבותיה באו רכישות קרקע נוספות, עד לסיום רכישת כל אדמות הבהאים בא-סמרה בידי קק"ל לקראת סוף שנות החמישים.

פינוי האריסים הערביים מא-סמרה

כפי שהוזכר, את אדמותיה של א-סמרה עיבדו בעיקר אריסים ערבים, והם ברחו מהיישוב לאחר נפילת טבריה באפריל 1948 ושוב לבתיהם בחסות סורית עם הפסקת הקרבות, בעיקר לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה. בעיית הכפרים הערביים לאורך הגבולות ובשטחים המפורזים העסיקה את ממשלת ישראל מבחינה ביטחונית, וגם את קק"ל, משום שתכננה לרכוש את אדמות הכפרים האלה. בעקבות זאת, יצא בסוף אוקטובר 1949 יוסף נחמני, איש משרד הגליל של קק"ל, להיפגש עם אריסי א-סמרה. בדיווחו על הפגישה הוא כתב:

בתאריך 27.10.1949 נסעתי לכפר סמרה ונפגשתי עם יותר מעשרים אריסים ביניהם מהחשובים הקובעים את העניינים בכפר. בשיחה הממושכת הסברתי להם את המצב בישראל [...] הממשלה החליטה, כדי למנוע בעתיד כל פעולה עוינת אפשרית, לא להשאיר כפרים ערביים בעומק של 10 ק"מ באורך כל הגבולות עם מדינות ערב. השטחים הפרוורים, שהם עכשיו תחת פיקוח האו"ם, בטח, אחרי זמן קצר יעברו

87 מכתב מ' הרכבי לזלמן ליף, 18 באוקטובר 1949; העתק מכתב מחיים רדי לשר הביטחון, 13 בנובמבר 1949, אמ"י, גל-17112/2.

88 מכתב מהלשכה המרכזית של קק"ל למשרד הגליל של קק"ל, 3 במארס 1950, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

89 מכתב לזלמן ליף, חתימת הכותב אינה ברורה, 4 באוקטובר 1950; תעודת מכירה, 12 באוקטובר 1950, אצ"מ, קק"ל 9, 13.

לידי מדינת ישראל ועל הערבים שיש להם זכות לגור בשטחים אלה להתכונן לעבור לתוך מדינת ישראל, למקומות שיקבעו ע"י ממשלת ישראל.⁹⁰

בינתיים, הציע נחמני:

צריך להיות מובן, שכדי למנוע התנגדות ודרישות שאינן מזדהות לעניינינו במקום יש לאפשר השנה לאריסים לעבד חלק מהקרקע, שלא ניתן לעיבוד ע"י טרקטור ובפרט שיש שטח חופשי השייך לפרסים שעדיין לא החכירו אותו לנו. יש לקחת את הרע במיעוטו. כמו כן יש לדון עם הממשלה על האפשרות להעביר לפנים הארץ את אלה האריסים שיש להם זכות לגור בשטח הפרוז. סגן אלוף משה דיין דיבר איתי בנידון לזה ואמר לי שבחוגי הממשלה מעוניינים על העברת התושבים באזור המפורז לפנים הארץ.⁹¹

ברשימת אריסי א-סמרה שנמסרה ליוסף נחמני צוינו 21 בתי אב, 32 משפחות ו-167 נפש.⁹²

בעקבות פגישתו של נחמני עם אריסי א-סמרה, דנה בנושא 'הרשות ליישוב פליטים ערביים', ובה הוצג דו"ח של א' חנוכי, מזכיר משרד החקלאות, שהציע 'פתרון לבעיית האריסים בסמרה ע"י תשלום פיצויים בעד זכותם באריסות ושחלק מהם יעזוב לגמרי את מדינת ישראל וחלק (כ-12 משפחות) יעבור להתיישב במרכז הארץ'.⁹³ הצעתו של חנוכי התקבלה ומשרד הגליל של הקק"ל קיבל הוראה להתחיל במשא ומתן על פינוי האריסים.⁹⁴

בישיבתה ב-5 בדצמבר 1949 החליטה הרשות ליישוב פליטים ערביים ליישב חמש-עשרה ממשפחות האריסים מא-סמרה במרכז הארץ. הפיצוי לכל משפחה של אריסים מפונים עמד על 300 ל"י.⁹⁵ בתחילת ינואר 1950 עזבו שתי משפחות האריסים

90 מכתב מיוסף נחמני ללשכה הראשית של קק"ל, 4 בנובמבר 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

91 שם.

92 מכתב ממשה (?) ליוסף נחמני, 27 בנובמבר 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 56.

93 מכתב מקק"ל למשרד הגליל של קק"ל, 7 בדצמבר 1949, אצ"מ, קק"ל 9, 13.

94 שם.

95 מכתב מזלמן ליי, יועץ לענייני קרקעות במשרד ראש הממשלה לשר האוצר, 9 בדצמבר 1949, אמ"י, גל-17038/31.

הראשונות מא-סמרה (תשע-עשרה נפשות) את מדינת ישראל ועברו לירדן. כל משפחה קיבלה כ-210 ל"י בעבור הסכמתם להגר מהארץ.⁹⁶

בעקבות עזיבתן של המשפחות הראשונות, פנו למשרד החקלאות משפחות נוספות מהכפר. כמה מהן ביקשו לעבור לכפר דבוריה, ואילו השאר ביקשו אישור לעזוב את הארץ. שתי הקבוצות ביקשו תנאים משופרים בתמורה להסכמתם למעבר.⁹⁷ תנאים אלו כללו התחייבות להחזרת קרקע בשטח של 90-100 דונם, הלוואה לבניין בשווי 250-300 ל"י למשפחה ופיוצי של לירה ישראלית אחת לכל דונם אדמה שיפנו.⁹⁸ מן הראוי לציין שבאותה עת נידון פינויים של אריסים מכפרים אחרים בשטח המפורז, כמו מנסורה אל חאם, קארד אל-בקרה, פרדס חורי, קארד אל-ענמה ואחרים. בפברואר 1950 החלו אריסי א-סמרה לשקול מחדש את החלטתם לעזוב את בתיים ולעבור למרכז הארץ. התברר שחברת 'סולל בונה' עסקה באותה תקופה בסלילת הדרך לעין גב והעסיקה רבים מהם בעבודת הסלילה.⁹⁹ גם התפתחותו של אזור מסחר בסחורות מוכרות וחילופי כספים בשטח הכפר חיזקו את תושבי הכפר מבחינה כלכלית וערערו את רצונן של המשפחות לעזבו.¹⁰⁰ משום שפניות משרד החקלאות לסולל בונה בנידון נענו בשלילה, העביר משרד החקלאות את הטיפול בעניינים האלה למשרד ראש הממשלה. ככל שהצלחתי לאתר, לא נעשתה כל פעולה בעניין מצד משרד ראש הממשלה.

ביולי 1950 פנה חוסיין טיברזי, בהאי מא-סמרה שהיה אריס בשטח ניכר מהכפר (כ-1350 דונם) והתגורר באל-חמה, למשרד החקלאות והציע לוותר על זכויותיו בא-סמרה תמורת אישור כניסה למדינת ישראל, לו, לבני משפחתו ולמשפחת הפועל שלו, וכן תמורת מתן אישור להתיישבותו בנצרת ולהתיישבות הפועל שלו בוואדי חמאם.¹⁰¹ עם מכירת אדמותיו של טיברזי לקק"ל, וככל הנראה בעקבות סיום העבודות בכביש עין גב והשלטת מרות המשטרה באזור, נותרו אריסי א-סמרה מובטלים והחלו בחיפוש פתרון לבעייתם. חלק ניכר מתושבי הכפר, כמאה וחמישים נפש ממשפחת המוכתר, הסכימו לעבור לסוריה, אולם הסורים הפעילו עליהם לחץ להישאר במקומם.¹⁰²

- 96 מכתב, ללא שם המכתב, ללשכה הראשית של קק"ל, 26 בינואר 1950, אצ"מ, קק"ל 9, 13. כמו כן נמצאים בתיק כתבי הוויתור של שתי המשפחות על זכויות האריסות שלהם בא-סמרה.
- 97 מכתב מא' חנוכי לרשימת מכותבים גדולה, 31 בינואר 1950, אמ"י, גל-17038/31.
- 98 שם.
- 99 מכתב מא' חנוכי ליועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 28 בפברואר 1950, אמ"י, גל-17038/31.
- 100 מכתב מא' חנוכי ליועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 1 במארס 1950, אמ"י, גל-17038/31.
- 101 מכתב משלמה כהן ממשרד החקלאות למשרד קק"ל בטבריה, 2 ביולי 1950, אצ"מ, קק"ל 9, 56.
- 102 מכתב משלמה בן אלקנה ליועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 29 בספטמבר 1950, אמ"י, גל-17038/31.

ככל הנראה בהשפעת התעמולה הסורית, החלו יחסי השכנות בין תושבי א-סמרה לתושבי עין גב והאון להתערער. במהלך הקיץ של שנת 1950 החלו העדרים של תושבי א-סמרה לעלות על החלקות של האון, והחלו עימותים פיזיים בין שני הצדדים. לבסוף הצליחו אנשי האון להחרים את העדר של א-סמרה, כמאה ראשי בקר וכעשרים חמורים. ניסיונות המשטרה הישראלית להיכנס לא-סמרה נתקלו בהתנגדות של תושבי הכפר, והם טענו 'שהם רוצים שלטון סורי ורופא סורי [לפצוע מהתקרית] ולא ישראלים'. בעקבות זאת נאלצה המשטרה לחזור על עקבותיה.¹⁰³

המאבקים המקומיים המשיכו, ככל הנראה, גם בסוף שנת 1950 ובתחילת שנת 1951. בה בעת החלה מדינת ישראל בעבודות לייבוש החולה. אף שבשלבם המוקדמים הסכימו הסורים לעבודות המדידה ולתחילת העבודות, השתנתה עמדתם במהרה, וב-15 במאסר נפתחה אש על טרקטור ישראלי שעבד בגדה המזרחית של הירדן. בעקבות זאת, הסכימה ישראל להפסקה זמנית בעבודות, אולם עם התחדשותן של העבודות ופינויים של תושבי הכפרים קארד אל-בכרה וקארד אל-ענמה, ב-30 וב-31 במאסר, שוב התחממה הגזרה.¹⁰⁴

בעקבות ההתחממות בשטח המפורז המרכזי, וככל הנראה, עקב התגברות העימותים בגזרת האון-א-סמרה, בין 2 באפריל ל-4 באפריל 1951 נכנסו כוחות ישראלים לא-סמרה והורו לתושבי הכפר הערבים לפנותו מיד ולעבור את הגבול לסוריה.¹⁰⁵ הכפר א-סמרה התרוקן מתושביו הערבים וחלקו המערבי של השטח המפורז הדרומי עבר לבעלות יהודית לכל אורכו. חלוקה זו של השטח נשארה על כנה עד מלחמת ששת הימים.¹⁰⁶ בשטח הכפר א-סמרה נשארו שני מבני אבן שעל פי המסורת המקומית היו שייכים לבהאים.¹⁰⁷ בשאר השטח הבנוי של הכפר נבנה כפר הנופש של קיבוץ האון. אדמות הכפר התחלקו בין הקיבוצים האון, תל קציר ומעגן. את מעיין

103 דו"ח מודיעין, חטיבת המחוז, 30 ביולי 1950, ארכיון ירח פארן.

104 שלו, שיתוף פעולה, 157-168.

105 בכמה מהמקורות מצוין שתושבי א-סמרה עזבו את הכפר מרצונם, ואילו עדויות של תושבי האזור היהודים מדברות על פינוי כפוי. ראו, למשל, מכתב מפלמון לסא"ל קיט, 8 במאסר 1950, אמ"י, גל-17038/3; מכתב מבין-אלקנה ליועץ לענייני הערבים במשרד ראש הממשלה, 29 בספטמבר 1950, אמ"י, גל-17038/31; ראיונות אישים מאוסף המחבר.

106 באפריל 1951, בעקבות התקלות בין כוח ישראלי לכוח סורי ליד אל-חמה שהסתיימה בשבעה 'שוטרים' ישראלים הרוגים, הפציץ חיל האוויר את בתי הכפר א-סמרה הנטושים והחרים. ראו, למשל, אורי מילשטיין, ההיסטוריה של הצנחנים (תל אביב: שלגי, 1985), כרך א, 109-112.

107 המבנים נמצאים בסמוך לתחנת הדלק של קיבוץ האון. למרות שהמסורת בקרב חברי האון מציינת את המבנים כחלק מהכפר הבהאי, צורת הבנייה והומרי הבנייה אופייניים לסגנון הבנייה הבריטי של תקופת המנדט. ולכן, לטענת המחבר, הם לא היו חלק מהכפר הבהאי.

הכפר, עין א־שרויה, שיפץ ירח פארן, חבר קיבוץ האון, והיום הוא אתר תיירות מוכר. רוב הבהאים בעלי האדמות בכפר עזבו את מדינת ישראל לאחר מכירת שטחיהם, ורק צאצאים ספורים נשארו בארץ. גורלם של אריסי הכפר שפוננו לסוריה אינו ידוע.

סיכום

סיפורו של הכפר א־סמרה הוא סיפור חריג בין סיפורי הכפרים הערביים במלחמת העצמאות, וגם בין סיפורי הפליטים הערביים לאחריה. כמה גורמים הביאו לייחודו של הכפר א־סמרה: ראשית, שלא כמו רוב הפליטים, שהיו ברובם ערבים־מוסלמים ונתיני ארץ ישראל, היו בעלי הקרקע בא־סמרה ממוצא פרסי, בני הדת הבהאית, ובעלי נתינות איראנית. על פי אמונתם הדתית, שמרו בעלי האדמות הבהאים בכפר על ניטרליות בעימות היהודי־ערבי בארץ ישראל, בעיקר בזמן המלחמה. בשל היותם בעלי נתינות איראנית זכו הבהאים בתום המלחמה בחסותה של ממשלת איראן ובתמיכתה בתביעתם לשוב לארץ ישראל, להחזרת רכושם ולקבלת פיצוי על נזקי המלחמה שנגרמו להם. שנית, מיקומו האסטרטגי של הכפר על הציר המחבר בין רצף היישובים היהודיים בדרום בקעת כנרת לקיבוץ עין גב המבודד, היותו חלק מתחומי ארץ ישראל המנדטורית והימצאותו בלב האזור המפורז, הביאו לכך שמדינת ישראל הייתה נכונה לעשות כל מאמץ ולוותר ויתורים רבים כדי להעבירו לשליטה ישראלית־יהודית. שלישית, זהותם האיראנית של בעלי האדמות בכפר הוציאה את שאלת השבת בעלי הקרקע לתחום מדינת ישראל ופיצויים המלא על רכושם מגבולות המרחב המקומי והפכה אותה לשאלה אסטרטגית השייכת לתחום יחסי החוץ של מדינת ישראל. ראוי לציין שבהיעדר מידע מספיק על הדת הבהאית, לא השכילה מדינת ישראל להבין את המתח בין שלטונות איראן המוסלמית־שיעית, לבין הקהילה הבהאית, הנחשבת לדת הכופרת באסלאם ולכן נרדפת בידי השלטונות האיראניים. ייתכן שאם מידע זה היה עומד לנגד עיניה, הייתה מדינת ישראל נוקטת מדיניות אחרת ביחס לכפר א־סמרה. בפרשת הכפר א־סמרה נקטה מדינת ישראל שלוש פעולות עיקריות: האחת, מימוש הבעלות היהודית על הקרקע על ידי הקמת נקודת התיישבות יהודית בשטחיו, ובהמשך הרחבת משבצת הקרקע על ידי רכישת קרקעות נוספות. השנייה, פיצוי בעלי הקרקע הבהאים במתן הטבות למיניהן (החזרת דירותיהם בחיפה, תשלום במטבע זר לחשבונות בחו"ל) נוסף על המחיר ההוגן ששולם בעבור הקרקע, אם בחכירה אם בקנייה. והשלישית, פינוי, בין ברצון בין בכפייה, של האריסים הערבים שעיבדו את הקרקע והתגוררו בכפר.

סיפורו של א־סמרה מציג גם את בעיותיהם של הכפרים האחרים שנמצאו בשטחים המפורזים שבין ישראל לסוריה לאחר המלחמה ואת התהליך שעברו הכפרים האלה במהלך השנים הראשונות שלאחר המלחמה — מכפרים ערביים ואדמות בבעלות

ערבית ליישובים יהודיים ואדמות יהודיות. תהליך זה היה משולב במחיקת כל שריד וסימן לכפרים שהיו.

גורמים אלו הופכים את סיפורו של הכפר א־סמרה למקרה מבחן מעניין וחריג בשאלת גורל היישובים, האדמות והכפריים הערביים לאחר מלחמת העצמאות ולסוגיה מרתקת במערכת היחסים של מדינת ישראל עם הקהילה הבהאית.